

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

عقل

درس‌گفتارهایی از: مسعود بسیطی

در دوره‌ی «عقل»، با عقل به عنوان ابزاری مطمئن و ضمانت شده در هدایت و سعادت‌مندی آدمیان آشنا می‌شویم؛ جایگاهش را نزد خداوند متعال بیان می‌نماییم؛ و ساز و کار افزایش و کاهش آن را بررسی می‌کنیم. این مبحث، در پنج گفتار و طی پنج هفته‌ی متوالی ارائه می‌گردد.

درس چهارم: ساز و کار افزایش و کاهش عقل

همان‌طور که در جلسات گذشته اشاره شد، خداوند، محبوب‌ترین^۱ و برترین^۲ نعمت خود (یعنی عقل) را به آدمیان عطا فرموده و آن را حجتی میان خود و بندگانش قرار داده است^۳. اما شیوه‌ی زندگی ما و میزان توجه‌مان به عقل می‌تواند این عقل خدادادی را رشد دهد و یا از نور آن بکاهد.

به طور مثال اگر کودک، در محیطی تربیت شود که عقل‌گرایی ارزش باشد و پدر و مادر، مربیان مدرسه و فرهنگ غالب بر جامعه عقل‌مداری را ترویج دهند، توجه او نیز به عقل بیشتر و بیشتر می‌شود. همچنانکه بسیاری از استعداد‌های خدادادی، با تمرین و توجه، شکوفا می‌شوند (مانند استعداد سخنوری، نقاشی، ورزشی و ...). عقل نیز اگر مورد توجه قرار گیرد و در زندگی روزمره به کار برده شود، تقویت می‌شود.

حال، اگر این کودک در بستری نامناسب رشد کند؛ دروغ، نفاق، خیانت، تهمت، دزدی، ناشکری، خودخواهی، عصبیت، بی‌عفتی، ... ببیند، کم‌کم توجهش نسبت به عقل کاسته می‌شود. هر قدر میزان کارهایی که بدون توجه به عقل و یا بر خلاف تشخیص آن انجام دهد، بیشتر شود، عقلش نیز بیشتر تضعیف می‌شود.

بنابراین، توجه به عقل و عواملی که روی این توجه تاثیر می‌گذارند، می‌توانند موجب تقویت یا تضعیف عقل خدادادی شوند. هر قدر به عقل بیشتر توجه کنیم و انتخاب‌های بیشتری را بر پایه‌ی تشخیص آن انجام دهیم، نور عقل بیشتر و بیشتر می‌شود.

^۱- امام باقر علیه السلام می‌فرماید خداوند پس از آنکه عقل را آفرید، فرمود: "وَعِزَّتِي وَجَلَالِي مَا خَلَقْتُ خَلْقًا هُوَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْكَ": یعنی: به عزت و جلالم سوگند! هیچ مخلوقی را نیافریدم که نزد من محبوب‌تر از تو (عقل) باشد اصول کافی، ج ۱، ص ۱۲.

^۲- رسول اکرم می‌فرماید: "مَا قَسَمَ اللَّهُ لِلْعِبَادِ شَيْئًا أَفْضَلَ مِنْ الْعَقْلِ" یعنی: خداوند چیزی را با فضیلت‌تر از عقل، میان بندگانش تقسیم نکرده است: اصول کافی، ج ۱، ص ۱۲.

^۳- "الحجة فيما بين العباد وبين الله العقل": اصول کافی، ج ۱، ص ۲۵.

اما این اتفاق چگونه رخ می‌دهد؟ ساز و کارش چیست؟

ساز و کار افزایش و کاهش عقل

شکر نعمت، نعمت افزون کند کفر، نعمت از کفایت بیرون کند

سنت خداوند این است که اگر بنده، شکر نعمتی را به جای آورد، آن نعمت را بیشتر می‌کند و اگر کسی کفران نماید، نه تنها نعمت از او سلب می‌شود، بلکه نعمت جای آن را خواهد گرفت. خداوند در قرآن کریم چنین می‌فرماید:

"و پروردگارتان اعلام کرد اگر **شکر** کنید، بر نعمت شما می‌افزایم و اگر **کفران** نمایید، بدانید که عذاب من سخت است."^۴

«شکر» در لغت عرب، به معنای شناخت احسان و سپس اقرار و نشر آن نعمت است.^۵ یعنی فرد ابتدا به اینکه آنچه به او عطا شده، نیکی، احسان و نعمت است، توجه داشته باشد؛ و سپس آن را اقرار و اظهار نماید. مقابل «شکر»، واژه‌ی «کُفر» به معنای پوشاندن قرار دارد. یعنی فرد، نعمت و احسانی که به او عطا شده را بپوشاند و به آن توجه نداشته باشد.

از اولین مصادیق شکر، آن است که نعمتی را که به ما عطا شده، در راه عبودیت خالق - و نه در راه نافرمانی او - به کار بندیم.^۶ امام صادق - ششمین جانشین و هدایتگر پس از رسول خاتم - درباره‌ی شکر می‌فرماید:

"شکر این است که با نعمتش معصیت نکنی و توسط آن نعمت، به مخالفت با امر و نهی او برنخیزی."^۷

^۴ - "وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ": قرآن کریم، سوره ابراهیم، آیه ۷. ؛ و نیز می‌فرماید: "وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقًا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِيَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ" یعنی: و خداوند شهری را مثل زده است که امنیت و آرامش داشت و روزی آن به فراوانی از همه جا برایش می‌آمد، اما نعمت های خدا را **کفران** کردند؛ پس خداوند به سزای کارهای شان، طعم گرسنگی و ترس فراگیر را به آنان چشانید: قرآن کریم، سوره نحل، آیه ۱۱۲.

^۵ - "الشُّكْرُ: عِرْفَانُ الْإِحْسَانِ وَ نَشْرُهُ" یعنی: شکر، شناخت احسان و نشر آن است: لسان العرب، ذیل واژه «شکر» ؛ "شَكَرْتُ اللَّهَ: إِعْتَرَفْتُ بِنِعْمَتِهِ، فَعَلْتُ مَا يَجِبُ مِنْ فِعْلِ الطَّاعَةِ وَ تَرَكَ الْمَعْصِيَةَ" یعنی: شکر پروردگارم را به جا آوردم یعنی اعتراف به نعمت او نموده و آنچه بر من واجب است، از فرمانبرداری و ترک گناه انجام دادم: مجمع البحرین، ذیل واژه «شکر».

^۶ - "شَكَرْتُ اللَّهَ: إِعْتَرَفْتُ بِنِعْمَتِهِ، فَعَلْتُ مَا يَجِبُ مِنْ فِعْلِ الطَّاعَةِ وَ تَرَكَ الْمَعْصِيَةَ" یعنی: شکر پروردگارم را به جا آوردم یعنی اعتراف به نعمت او نموده و آنچه بر من واجب است، از فرمانبرداری و ترک گناه انجام دادم: مجمع البحرین، ذیل واژه «شکر».

^۷ - "وَأَنْ لَا تَعْصِيَهُ بِنِعْمَتِهِ وَ تَخَالَفَهُ بِشَيْءٍ مِنْ أَمْرِهِ وَنَهْيِهِ بِسَبَبِ نِعْمَتِهِ": بحارالانوار، ج ۶۸، ص ۵۲.

شکر نعمتِ عقل، عمل به تشخیص عقل است؛ و کفران نعمت عقل، بی‌توجهی به آن و خلاف تشخیص عقل عمل کردن است.

همان طور که در **درس دوم** اشاره شد، عقل، مانند نورافکنی است که مسیر زندگی را روشن می‌کند تا آدمی بتواند راه را از بیراه تشخیص دهد.

حال، تصور کنید هر بار که از تشخیص عقل سرپیچی کنیم، یک پارچه یا ملحفه روی نورافکن عقل بیافتد و نور کمتر و ضعیف تری از عقل به بیرون ساطع شود. هر قدر تعداد سرپیچی‌های ما از عقل بیشتر شود، به همان میزان تعداد ملحفه‌ها (حجاب‌ها) پی که روی عقل را گرفته‌اند نیز بیشتر می‌شود و نور آن ضعیف‌تر به نظر می‌رسد.

در برخی کارها به دلیل حساسیت و اهمیت بیشترشان، اگر سرپیچی از تشخیص عقل صورت بگیرد، مانند این است که به جای ملحفه، یک پتوی ضخیم روی نورافکن انداخته باشیم! وقتی تعداد این ملحفه‌ها و پتوها بیشتر و بیشتر شود، به جایی خواهیم رسید که دیگر نوری از پشت این همه حجاب به چشم نمی‌رسد!

آری! هر بار که به تشخیص عقل اعتنا نمی‌کنیم، آن را محجوب نموده، نورش را کم و کمتر می‌بینیم. اما اگر تصمیم بگیریم به تشخیص‌های عقل احترام بگذاریم، به ازای هر رفتار عاقلانه، ملحفه‌ای از روی نورافکن کنار می‌رود و نور آن قوی‌تر دیده می‌شود. در واقع، عمل به تشخیص عقل، علاوه بر آنکه شکر نعمت عقل است و سبب افزایش آن می‌گردد، باعث از بین رفتن حجاب‌های روی نورافکن عقل نیز می‌گردد.

بنابراین، گناهان و نافرمانی‌هایی که در مقابل خالق خویش مرتکب می‌شویم، در واقع حجاب‌هایی هستند که توسط ما روی نورافکن عقل انداخته می‌شوند. به همین دلیل است که همه‌ی انسان‌ها، از انجام گناه نهی شده‌اند. یکی از راه‌های زدودن این حجاب‌ها و در نتیجه بیشتر شدن نور عقل، پوزش از خطاها و جبران آنهاست. در حقیقت، پشیمانی و پوزش از گناه با آگاهی از زشتی و ماهیت آن و جبران اثراتش منجر به برداشته شدن حجاب‌ها و زیاد شدن نور عقل می‌شود.

یکی دیگر از عواملی که می‌تواند در رشد عقل موثر باشد، دعا و درخواست از رازق مهربان است. از همین رو امیر مومنان اینچنین در درگاه خالق دعا می‌فرمودند:

"اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي عَقْلاً كَامِلاً"^۸ بارخدا یا! عقلی کامل روزی من فرما.

البته ذکر این نکته ضروری است که استجاب دعا، شرایطی دارد. یکی از آن شرایط، پشیمانی و پوزش از خطاهای گذشته و جبران آنهاست.^۹

^۸ بحارالانوار، ج ۸۴، ص ۳۲۵.

^۹ علاقمندان به موضوع دعا و شرایط استجاب دعا، می‌توانند به **درسنامه «دعا» در سایت محمد (ص)** مراجعه فرمایند.

با توجه به آنچه در این درس گفته شد، از جمله عوامل مهم و اساسی در افزایش عقل می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- شکر نعمت عقل (یعنی: توجه به عقل، به کارگیری آن در انتخاب‌ها و احترام گذاشتن به تشخیص آن)
- دعا و درخواست از رازق متعال برای افزایش عقل
- پشیمانی از خطاهایی که باعث محجوب شدن عقل شده‌اند؛ و پوزش و جبران آن‌ها

در جلسه‌ی آینده، به موضوع «پوزش و جبران» بیشتر می‌پردازیم و چگونگی، جایگاه، آثار و شرایط آن را بررسی خواهیم نمود.

🔸 نکات مهم این جلسه:

- سنت خداوند بر این است که اگر شکر نعمتی که بر ما ارزانی داشته، به جای آوریم، آن نعمت را بیشتر می‌کند؛ و اگر آن را کفران نماییم، نه تنها آن نعمت را از بندگانش سلب می‌کند، بلکه نعمت، ایشان را فرا می‌گیرد.
- «شکر»، به معنای شناخت احسان و سپس اقرار و نشر آن نعمت است. «کفر»، مقابل شکر و به معنای پوشاندن و بی‌توجهی به نعمت است.
- شکر نعمت عقل (یعنی: توجه به عقل، به کارگیری آن در انتخاب‌ها و احترام گذاشتن به تشخیص آن) سبب می‌شود نور عقل بیشتر و بیشتر گردد.
- کفران نعمت عقل (یعنی: بی‌اعتنایی به عقل، دخیل نکردن آن در انتخاب‌ها و عمل نمودن بر خلاف تشخیص آن) سبب می‌شود نور عقل کمتر و کمتر گردد.
- هر بار که بر خلاف تشخیص عقل عمل می‌نماییم، مانند این است که ملحفه و حجابی روی نورافکن عقل انداخته باشیم (مانع نورافشانی نورافکن عقل شده باشیم).
- گناهان، عقل را محجوب می‌کنند؛ و پشیمانی از گناه، پوزش از خدا و جبران آثار خطاها حجاب عقل را برطرف می‌سازند.
- شکر نعمت عقل؛ دعا برای افزایش عقل؛ و پشیمانی، پوزش از خطاها و جبران آنها، عقل را زیاد می‌کند.

تمرین عملی:

- حال که طی چند هفته‌ی گذشته با به کارگیری عقل مأنوس شده‌ایم، این بار تلاش کنیم با توجه به ساز و کار ازدیاد و کاهش نور عقل، به تشخیص عقل عمل کنیم. یعنی هر بار که رفتار یا فعلی را تحت محک عقل قرار دادیم، به خود تذکر دهیم «شکر نعمت، نعمت افزون کند»؛ پس با عمل به عقل، عقل خود را رشد دهیم. و هر گاه وسوسه شدیم بر خلاف تشخیص عقل عمل کنیم، به خود این تذکر را بدهیم که «کفر، نعمت از کَفَت بیرون کند» و نعمت را به همراه آورَد؛ بنابراین، با گوش نکردن به حرف عقل (کفران نعمت عقل) آن را محجوب نسازیم.
- از خداوند مهربان طلب کنیم تا عقل‌مان را افزایش دهد.